

Ольга КОЗАЧОК

НИЖНЄ ПОДУНАВ'Я В ПОЛІТИЦІ ВІЗАНТІЇ ТА ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА У XII СТОЛІТТІ

Територія Нижнього Подунав'я вже третє століття не виходить зі сфери зацікавлення дослідників. В українській та російській історіографії тему ролі Дунаю найчастіше розглядають, відштовхуючись від літописного сюжету про київсько-візантійську війну 1116–1122 рр.¹ Таку ситуацію пояснює те, що до 1144 р., коли князь Іван Ростиславович “пробіг крізь полк до Дунаю”², в літописі нема згадок про нижньодунайські міста, а за другу половину XII ст. у джерелах відображено кілька ситуацій, пов'язаних із діяльністю берладників³ і згадкою “Слова о полку Ігоревім”⁴, що піддається всебічній критиці. Попри скупість руських джерел на повідомлення про політику князів щодо Нижнього Подунав'я у XII ст., із тим, що в період піднесення князівства за правління Ярослава Осмомисла галицькі володіння сягали Дунаю у пригирловій його частині погоджуються Іван Крип'якевич⁵, Сергій Вегерчук⁶,

¹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1843. – Т. 2. – С. 7–9.

² Там же. – С. 20.

³ Там же. – С. 84.

⁴ Слово о полку Игореве / [под ред. В. Адриановой-Перетц]. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 22.

⁵ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984. – С. 38. Дослідники, які відносять Нижнє Подунав'я до території Галицького князівства, висувають різні думки щодо того, як далеко Дунаєм сягав цей кордон. Тарас Чугуй та Октавіуш Юревич писали, що до Галицького князівства належали землі в гирлі Дунаю (Чугуй Т. Висвітлення в історіографії питання належності земель пониззя Дністра і Дунаю до Галицького князівства / Т. Чугуй // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія “Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки”. – Харків, 2013. – Вип. 16. – С. 8; Юревич О. Андроник І Комнин / О. Юревич / [пер. с англ. К. Дробинської]. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 87). Олександр Баженов і Володимир Пашуто вважали крайнім пунктом галицьких володінь Малий Галац (Баженов О. Міста давньоруського Пониззя в літописах / О. Баженов // Український історичний журнал. – Київ, 2004. – № 6. – С. 116; Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Пашуто. – Москва, 1950. – 169 с.), а Микола Дашкевич та Арсеній Насонов – Доростол (Дашкевич Н. Грамота князя Івана Ростиславича Берладника 1134 г. / Н. Дашкевич // Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимірскому-Буданову его учениками и почитателями / [под ред. М. Ясинского]. – Киев, 1904. – С. 372; Насонов А. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства: историко-географическое исследование / А. Насонов. – Москва, 1951. – С. 141).

⁶ Вегерчук С. Печеніги та половці в Карпато-Причорноморських землях у XII ст. / С. Вегерчук // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Історія. – Миколаїв, 2010. – Т. 129. – Вип. 116. – С. 8.

Наталія Кальніцька⁷, Михайло Брайчевський⁸, Олександр Моця⁹. Вихід до Дунаю надавав галицьким князям стратегічну перевагу в міжнародних відносинах і водночас втягував їх у боротьбу візантійської та угорської коаліцій. Детально проблему формування південного кордону Галицької землі й політики щодо сусідньої Візантії розглянув Леонтій Войтович¹⁰, послуговуючись насамперед руськими та арабськими джерелами.

Більшість досліджень іноземних авторів зосереджені на візантійській стороні Дунаю, однак події, пов'язані з Галицьким князівством, вони також не оминають увагою. Молдавський історик Роман Рабінович виокремив три аспекти проблеми: політична влада і політичний вплив Галицького князівства на Карпато-Дністровські землі, культурний вплив Галича на ці землі, перебування галицького населення на території регіону у вказаний період¹¹. Зазначаючи, що домінування певного аспекту не мусить унеможлилювати інший чи зумовлювати його, вчений зосередився на першому. Проблеми русько-візантійських відносин, зокрема галицько-візантійські контакти на теренах Нижнього Подунав'я, досліджували російські історики Геннадій Літаврін¹², Володимир Пашуто¹³,

⁷ *Кальніцька Н.* Вплив іноземних держав на міжкнязівську дипломатію Південної Русі в XI–XII століттях / Н. Кальніцька // *Княжа доба: історія і культура*. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 40.

⁸ *Брайчевський М.* Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до “Слова о полку Ігоревім”) / М. Брайчевський // *Галич і Галицька земля: зб. наук. праць*. – Київ: Галич, 1998. – С. 28.

⁹ *Моця О.* Південні межі Галицького князівства в контексті вивчення південноруського прикордоння / О. Моця // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – Київ, 2005. – Вип. 5. – С. 133.

¹⁰ *Войтович Л.* Галицьке князівство на Нижньому Дунаї / Л. Войтович // *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: матеріали міжнародної наукової конференції (Галич, 10–11 жовтня 2008 р.)*. – Галич, 2008. – С. 3–18; *Його ж.* “Баварський географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. / Л. Войтович // *Український історичний журнал*. – Київ, 2009. – № 5. – С. 12–34; *Його ж.* Перша галицька династія / Л. Войтович // *Генеалогічні записки: зб. наук. праць*. – Львів, 2009. – Вип. 7. – С. 1–25; *Його ж.* Галицько-болгарські відносини у першій третині XIII століття / Л. Войтович // *Княжа доба: історія і культура*. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 201–212; *Його ж.* Галицько-волинські етюди / Л. Войтович. – Біла Церква, 2011. – 480 с.; *Його ж.* Границы Галицко-Волынского государства / Л. Войтович // *Русин. Международный исторический журнал*. – Кишинев, 2011. – Вип. 3(25). – С. 5–41; *Його ж.* Між Верхнім Дністром і Карпатами: домен галицьких князів у XII–XIII ст. / Л. Войтович // *Фортеця: збірник заповідника “Густань”*. – Львів, 2012. – Кн. 2. – С. 148–157; *Його ж.* Повертаючись до проблеми південних кордонів володінь галицьких та галицько-волинських князів / Л. Войтович // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. – Дрогобич, 2014. – Вип. 17–18. – С. 51–63.

¹¹ *Рабинович Р.* Карпато-Днестровские земли и Киевская Русь: особенности взаимодействия / Р. Рабинович // *Русин. Международный исторический журнал*. – Кишинев, 2007. – № 2(8). – С. 69–70.

¹² *Литаврин Г.* Болгария и Византия в XI–XII вв. / Г. Литаврин. – Москва, 1960. – 475 с.; *Его же.* Новые сведения о Северном Причерноморье (XII в.) / Г. Литаврин // *Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе: сборник статей, посвященный Льву Владимировичу Черепнину*. – Москва, 1972. – С. 237–242; *Его же.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.) / Г. Литаврин. – Санкт-Петербург, 2000. – 398 с.

¹³ *Пашуто В.* Внешняя политика Древней Руси / В. Пашуто. – Москва, 1968. – 473 с.

Ірина Коновалова та Валерій Перхавко¹⁴. Румунські вчені Александру Мадгеару¹⁵, Віктор Спіней¹⁶, Йон Цуркану¹⁷ та болгарська дослідниця Васілка Типкова-Заїмова¹⁸ вивчали історію половців на території Нижнього Подунав'я і візантійсько-половецьких конфліктів. Польські автори Тадеуш Василевський¹⁹, Кіріл Марінов²⁰ розглядали проблематику організації візантійської влади на цих теренах. Роль Дунаю для Візантії в політичному, культурному й інших аспектах у висвітленні румунської, болгарської, західноєвропейської історіографії показав український історик Микола Мельник²¹.

Політика Візантії щодо Нижнього Подунав'я. Панування Візантії над Нижнім Подунав'ям тривало від падіння Першого Болгарського царства і до часу відродження Другого Болгарського царства (початок XI – кінець XII ст.)²². Влада імперії на цій території не завжди була міцною, послаблюючись у періоди набігів кочовиків, а інколи вони могли займати тут навіть панівні позиції. В “Алексіаді” Анни Комніни розповідається про еретика Травла, який у середині 80-х років XI ст. очолив антивізантійський рух і, заручившись підтримкою печенігів, став правителем Доростола²³. Після

¹⁴ Коновалова И. Древняя Русь и Нижнее Подунавье / И. Коновалова, В. Перхавко. – Москва, 2000. – 272 с.

¹⁵ Madgearu A. The Military Organization of Paradunavon / A. Madgearu // *Byzantinoslavica*. – Prague, 1999. – Vol. 60. – P. 421–446; *Ejusdem*. Frontiera dunăreană a Imperiului Bizantin în secolul al XII-lea / A. Madgearu // *History & Politics*. – Chişinău, 2008. – Vol. 1–2. – P. 109–132; *Ejusdem*. The Byzantine Expansion in the Black Sea Area / A. Madgearu // *Review of Military History*. Romanian-Hellenic special issue. – Bucureşti, 2008. – P. 22–31.

¹⁶ Spinei V. The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450) / V. Spinei. – Leiden; Boston, 2009. – 546 p.

¹⁷ Țurcanu I. Descrierea Basarabiei. Teritoriul dintre Prut și Nistru în evoluție istorică (din primele secole ale mileniului II pînă la sfîrșitul secolului al XX-lea) / I. Țurcanu. – Chişinău, 2011. – 496 p.

¹⁸ Тъпкова-Заимова В. Долни Дунав – гранична зона на Византийския запад: Към историята на северните и североизточните български земи, края на X–XII в. / В. Тъпкова-Заимова. – София, 1976. – 187 с.; *Ее же*. Тюркские кочевники, византийская администрация и местное население на нижнем Дунае (XI–XII вв.) / В. Тъпкова-Заимова // *Восточная Европа в древности и средневековье*. – Москва, 1978. – С. 67–73.

¹⁹ Wasilewski T. Administracja bizantyjska na ziemiach słowiańskich i jej polityka wobec Słowian w XI–XIII w. / T. Wasilewski // *Kwartalnik Historyczny*. – Warszawa, 1963. – R. 70. – Zesz. 2. – S. 303–323.

²⁰ Marinow K. Działania floty cesarza bizantyńskich oraz okrętów ich sprzymierzeńców w wojnach z Bułgarią (XII–XIV w.) / K. Marinow // *Przegląd nauk historycznych*. – Łódź, 2008. – R. 6. – nr 1–2. – S. 119–141.

²¹ Мельник М. Візантійський Дунай в історіографії: від “Danube d’Empire” до limen Візантії / М. Мельник // *Південний архів: зб. наук. праць. Серія “Філологічні науки”*. – Херсон, 2003. – Вип. 22. – С. 44–48.

²² Коновалова И. Древняя Русь... – С. 27. Про захоплення Візантією земель між Балканським хребтом і Дунаєм та Тмутаракані на межі XI–XII ст. розповідає візантійський ритор Мануїл Ставороман (*Литаврин Г. Новые сведения...* – С. 237–239).

²³ Комнина А. Алексиада / Анна Комнина // *Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы* / [отв. ред. А. Каждан; вступ. статья, перевод, комментарий Я. Любарского]. – Москва, 1965. – С. 181.

того, як імператор Алексій Комнін у 1091 р. розгромив печенігів²⁴, контроль Візантії над Подунав'ям відновлено, проте тільки умовно. Свій внесок у дестабілізацію влади імперії зробили болгари, які охоче співпрацювали з кочовиками²⁵.

У літературі зауважено, що для Нижнього Подунав'я не притаманна типова організація адміністративної влади Візантії²⁶. Тадеуш Василевський свого часу писав, що такі території – це “землі племен, т. зв. *chora ton ethnikon*, що мали автономію в межах провінцій, т. зв. фем”²⁷. У фемі Парістріон, центром якої у XII ст. був Доростол, перебували представники візантійської влади²⁸, що засвідчують виявлені печатки стратигів, комерціаріїв, а листи візантійського письменника Йоанна Цеца підтверджують перебування тут митрополита²⁹. Через очільників фемі Парістріон Константинополь контролював навігацію та торговельні операції в Пониззі Дунаю³⁰. Проте на відміну від XI ст., коли джерела подають багато імен дуків Парістріону³¹, для XII ст. такої інформації немає.

Американський дослідник Джон Файн зауважив, що міцніші позиції і контроль Візантія мала на Балканах³². В. Типкова-Заїмова також звернула увагу на концентрацію сил Візантії на Середньому Дунаю, пов'язуючи це з розпадом візантійсько-німецької коаліції³³. А. Мадгеару землі між Дунаєм і Балканськими горами характеризував як периферію держави та візантійської цивілізації, а візантійський кордон на Дунаї виступав як кілька опорних пунктів-фортець, що мали підтримувати флот і блокувати рейди кочовиків³⁴. Відхід Нижнього Подунав'я на другий план у прозахідній політиці візантійських імператорів зумовив активізацію в регіоні половців³⁵. Це підтверджують джерела. Йоанн Кіннам, розповідаючи про переслідування половців 1148 р., згадав перевізника на Дунаї, який картав імператора Мануїла за неналежну охорону фортеці Демнічик³⁶. Про те, що захист кордону з Угорщиною мав більше значення, свідчить і кількість проведених там військових операцій. Важливими для Візантії були м. Белград та Бранічево не лише через конфлікти з угорцями, а й через можливість допомоги останніх сербам³⁷. Поштовхом до удосконалення оборонної системи по Дунаю в західному напрямку було велике вторгнення печенігів 1122 р., яке

²⁴ Комнина А. Алексиада / Анна Комнина // Памятники средневековой истории... – С. 237.

²⁵ Тъпкова-Заимова В. Долни Дунав... – С. 101.

²⁶ Fine J. V. A. The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest / John V. A. Fine. – Ann Arbor, 1987. – P. 1.

²⁷ Wasilewski T. Administracja bizantyjska... – S. 321.

²⁸ Комнина А. Алексиада. – С. 245.

²⁹ Коновалова И. Древняя Русь... – С. 39–40; Ioannis Tzetzae Epistulae // Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana / [rec. Petrus Aloisius M. Leone]. – Leipzig, 1972. – P. 93.

³⁰ Коновалова И. Древняя Русь... – С. 113–114, 191.

³¹ Madgearu A. The Military Organization... – P. 430–431.

³² Fine J. V. A. The Late Medieval Balkans... – P. 1.

³³ Тъпкова-Заимова В. Долни Дунав... – С. 106.

³⁴ Madgearu A. The Byzantine Expansion... – P. 29.

³⁵ Ejusdem. Frontiera... – P. 119.

³⁶ Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / [rec. A. Meineke]. – Bonnae, 1836. – Vol. 23. – P. 93.

³⁷ Madgearu A. Frontiera... – P. 115.

завершило період їхнього панування на Нижньому Дунаї³⁸. Однак початок перенесенню оборонної лінії з Нижнього Подунав'я західніше поклав ще Алексій Комнін військовою реформою на початку XII ст.³⁹.

У політиці щодо Нижнього Подунав'я імператор Мануїл Комнін втілював стратегію створення буферних зон на землях під загрозою вторгнення⁴⁰. Серед засобів забезпечення кордону, які використовувала Візантія, Пол Магдаліно виділив військову силу, депопуляцію, звільнення від данини в обмін на лояльність⁴¹. Щодо останнього, то вчений припустив, що прикордонні громади Нижнього Подунав'я якраз користувалися такими свободами, допоки імператор Ісаак II Ангел не почав підвищувати податки для організації весілля з донькою угорського короля Маргаритою⁴². Арсеній Насонов і Василій Васильєвський теж звертали увагу, що Візантія, намагаючись втримати вплив на цій території, зберегти зв'язок між столицею та окраїнами, звільняла населення Подунав'я від плат, яке ще й отримувало щедрі надання від візантійської адміністрації⁴³. У такий самий спосіб імперія досягала миру з кочовиками. Після невдалих спроб перетворити їх на осіле населення чи прикордонну варту, знеслили через зіштовхування одних племен з іншими, подарунки “скіфським” ватажкам залишилися одним із найдієвіших способів ведення політики⁴⁴. Так Візантія намагалася зміцнити владу над Подунав'ям і мала намір розширити свій вплив за Дунай⁴⁵. Про це свідчать численні знахідки візантійських монет, печаток та інших предметів періоду панування останніх Комнінів й Ангелів на теренах Північної Болгарії⁴⁶.

Підтвердження збереження влади Візантії на цій території – це згадки про переселення сюди одного з володарів Тавроскіфії Владислава й надання Мануїлом Комніном у 1162 р. міст по Дунаю синам Юрія Долгорукого – Василькові та його братам⁴⁷. Свідченням поширення візантійського впливу за Дунай Віктор Спіней вважає те, що під час першої втечі до Галича Андроніка Комніна його спіймали влахи неподалік від кордону князівства⁴⁸, адже “румуні діяли в інтересах імператора Мануїла”⁴⁹.

³⁸ *Choniates N. Historia. P. 1. Praefationem et textum continens / Nicetas Choniates // Corpus fontium historiae Byzantinae. Series Berolinensis / [rec. I. A. van Diäten]. – Berolini, 1975. – Vol. 11, 1. – P. 16; Mărculeț V. Considérations concernant la fin du pouvoir des Petchénègues du Bas-Danube // Annales d'Université Valahia Targoviste, Section d'Archeologie et d'Histoire / V. Mărculeț. – Târgoviște, 2012. – T. 14, vol. 2. – P. 103.*

³⁹ *Madgearu A. The Byzantine Expansion... – P. 29.*

⁴⁰ *Ejusdem. Frontiera... – P. 112; Magdalino P. The empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180 / P. Magdalino. – Cambridge, 1993. – P. 134.*

⁴¹ *Magdalino P. The empire... – P. 134.*

⁴² *Choniates N. Historia. – P. 368.*

⁴³ *Васильевский В. Византия и печенеги / В. Васильевский // Его же. Труды: в 2 т. – Москва, 1908. – Т. 1. – С. 34; Насонов А. “Русская земля”... – С. 140; Тьпкова-Заимова В. Тюркские кочевники... – С. 68.*

⁴⁴ *Тьпкова-Заимова В. Тюркские кочевники... – С. 67–70.*

⁴⁵ *Spinei V. The Romanians and the Turkic Nomads... – С. 132.*

⁴⁶ *Лутаврин Г. Болгария и Византия... – С. 428.*

⁴⁷ *Ioannis Cinnami Eritome rerum... – P. 236; Ипатьевская летопись. – С. 91.*

⁴⁸ *Nicetas Choniates. Historia. – P. 131.*

⁴⁹ *Spinei V. The Romanians and the Turkic Nomads... – P. 132.*

До відновлення Другого Болгарського царства по Нижньому Дунаю вільно ходили візантійські кораблі й це давало перевагу Візантії на випадок конфліктів із болгарами⁵⁰. У своїх походах візантійці дотримувалися стратегії підтримки сухопутного війська дунайським флотом, що надходив із Кілії – “укріпленої бази візантійського воєнного і торгівельного флоту”⁵¹. Під час проведення військових операцій проти Угорщини робилися зупинки в Ісакчі, Дрістрі⁵². Йоанн Кіннам, розповідаючи про порушення візантійсько-угорського мирного договору і похід Візантії проти Угорського королівства, розпочатий 1166 р., зазначив, що вторинний удар по угорських позиціях було здійснено з гірських підвищень, де гуни (угорці) межували з Тавроскіфією⁵³, тобто Галицьким князівством.

Повстання болгар у середині 80-х років XII ст. призвело до падіння візантійської влади на Нижньому Подунав’я⁵⁴. Водночас зі смертю владного Ярослава Осмомисла ослаб і вплив Галича на ці території⁵⁵. Сприятливими обставинами скористалася Угорщина, почавши підпорядковувати собі Подунав’я⁵⁶.

Політика Галича щодо Нижнього Подунав’я. Після падіння Першого Болгарського царства до меж Візантії наблизилися кочовики, однак далі, як повідомляють джерела, Нижнє Подунав’я неабияк цікавило руських князів⁵⁷. Спершу київський

⁵⁰ *Marinow K. Działania floty...* – S. 119.

⁵¹ *Коновалова И. Древняя Русь...* – С. 110; *Țurcanu I. Descrierea Basarabiei...* – P. 217.

⁵² *Madgearu A. Frontiera...* – P. 115.

⁵³ *Ioannis Cinnami Epitome rerum...* – P. 260.

⁵⁴ *Madgearu A. Frontiera...* – P. 123; *Русев Н. Вблизи “Рутенских гор”: о древнерусском населении Прикарпатья в контексте этнополитической истории / Н. Русев // Русин. Международный исторический журнал.* – Кишинёв, 2007. – Вып. 4(10). – С. 63.

⁵⁵ *Головко О. Галицька держава князів Ростиславичів в історії Центрально-Східної Європи (IX–XII ст.) / О. Головко // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* – Київ, 2005. – Вип. 5. – С. 113.

⁵⁶ *Параска П. Политика Венгерского королевства в Восточном Прикарпатье и образование Молдавского феодального государства / П. Параска // Карпато-Дунайские земли в средние века.* – Кишинев, 1975. – С. 36–37.

⁵⁷ *Головко О. Галицька держава...* – С. 97–98. Інколи для того, щоб підтвердити претензії руських і, зокрема, галицьких князів на ці землі, дослідники використовують відомості, які подав Баварський географ в “Описі міст і земель на північ від Дунаю” про уличів та тиверців у Пониззі: *Войтович Л. Баварський географ...* – С. 12–34; *Мохов Н. Молдавия эпохи феодализма (От древнейших времен до начала XIX века) / Н. Мохов.* – Кишинев, 1964. – С. 78–79, 81; *Его же. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX века) / Н. Мохов.* – Кишинев, 1961. – С. 12. Хоча справді на території Нижнього Подунав’я до початку XIII ст. постійно проживало руське населення (*Дашкевич Н. Грамота...* – С. 373), однак варто погодитися з О. Моцею, що ці згадки не можуть бути достатньою підставою, щоб інкорпорувати вказану територію до володінь Київської Русі чи Галицького князівства, адже “слов’яни проживали в більш ранні часи і на більш значних за розмірами над чорноморських теренах, але ці землі не ввійшли до складу Київської Русі” (*Моця О. Південні межі...* – С. 135). У “Діяннях угорців” аноніма у 12 розділі згадано про рутенів, підданих болгар, що проживали на руському пограниччі на межі IX–X ст. (*P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum // Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum /*

князь Святослав Ігоревич збирався “вступити в Грецьку землю”⁵⁸, потім князь Теробовлі Василько мав намір перейти Дунай і “болгар дунайських посадити в себе”⁵⁹. Розглядаючи проблему формування домену галицьких князів, дослідники звертають увагу на те, що середньовічні володарі вдавалися до практики заселення пустинних земель різними способами, щоб укріпити прикордонні території і забезпечити надходження до скарбниці⁶⁰, тому дії князя Василька розцінюються як початок освоєння Пониззя Дунаю⁶¹.

На думку Л. Войтовича, утвердження влади Галицького князівства (князів династії Ростиславовичів) на Нижньому Дунаї відбулося наприкінці XI – в першій половині XII ст.⁶², й аргументом на користь цього висновку подано шлюб доньки Володаря Ростиславича з сином Алексія Комніна 1104 р.⁶³. Вчений підтримав твердження Г. Літаврїна, що Візантія, вбачаючи союзника в Галицькому князівстві, навіть сприяла галицьким князям в освоєнні Нижнього Подунав'я⁶⁴. Водночас дослідники зауважують, що вона не втрачала інтересу до цього регіону, тому, на думку В. Пашуто, “утвердження Ярослава Осмомисла на Дунаї і його зближення в 1159 р. з Угорщиною не на жарт непокоїло імперію”⁶⁵.

У першій чверті XII ст. у Нижньому Подунав'ї розпочалася війна між Київським князівством і Візантією. Здебільшого історики схильні вважати, що конфлікт

[edendo operi praefuit E. Szentpetery]. – Budapestini, 1937. – Vol. 1. – P. 51). В “Алексиади” Анни Комніни розповідається про одне зі скіфських племен, яке спустилося до Дунаю, вело переговори з тамтешніми племенами і, досягнувши згоди, стало обробляти землю (Комніна А. Алексиада. – С. 201). На думку В. Васильєвського, цими скіфами були руські (Васильєвский В. Византия и печенеги. – С. 131–132). Однак чимало дослідників із цим не погоджуються. У коментарях до “Алексиади” подані різні версії щодо того, ким могли бути ці скіфи: румунами, печенігами, узами чи малося на увазі все населення, що жило по Дунаю (Комніна А. Алексиада. – С. 529). М. Котляр звернув увагу на те, що м. Вічіну (Дичин) на Нижньому Дунаї, яке, за Анною Комніною, очолював, очевидно, руський Сеслав: Комніна А. Алексиада. – С. 201. У Воскресенському літописі подане як руське: Воскресенская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1856. – Т. 7. – С. 240; Котляр М. Русь на Дунаї / М. Котляр // Український історичний журнал. – Київ, 1966. – № 9. – С. 17. Зважаючи на труднощі з ідентифікацією скіфів у Нижньому Подунав'ї та невирішеність проблеми появи руських на цих теренах, дискусія навколо цих джерел потребує перегляду.

⁵⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1872. – С. 168.

⁵⁹ Там же. – С. 257.

⁶⁰ Войтович Л. Між Верхнім Дністром... – С. 149; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 78; Руссев Н. Вблизи “Рутенских гор”... – С. 61; Квітницький М. Кочове населення Надчорноморщини у X–XIV ст. (у світлі писемних та археологічних джерел) / М. Квітницький // Надчорномор'я: студії з історії та археології (з IX ст. до н. е. по XIX ст. н. е.). – Київ, 2008. – Вип. 1. – С. 131.

⁶¹ Грабовецький В. Галич – столиця Ростиславовичів і Романовичів у міжнародних взаєминах XII–XIII ст. / В. Грабовецький // Галич і Галицька земля: зб. наук. праць. – Київ; Галич, 1998. – С. 41; Войтович Л. Повертаючись до проблеми... – С. 51; Його ж. Галицьке князівство... – С. 4.

⁶² Войтович Л. Галицько-болгарські відносини... – С. 202.

⁶³ Лаврентьевская летопись. – С. 270.

⁶⁴ Літаврїн Г. Византия... – С. 292; Войтович Л. Повертаючись до проблеми... – С. 53.

⁶⁵ Пашуто В. Внешняя политика... – С. 195.

спровокувало захоплення імперією Тмутаракані⁶⁶. Під 1116 р. літопис повідомляє, що “князь Володимир посадив посадників по Дунаю” та про невдалу спробу його сина В’ячеслава закріпитися в Доростолі⁶⁷. Цю ситуацію згадав і Василій Татищев, зазначаючи, що греки швидко повернули втрачені подунайські міста⁶⁸. На думку Арсенія Наносова, Володимир Мономах діяв тоді спільно з Васильком Ростиславовичем, адже вже за рік він разом із братами Ростиславовичами – Васильком і Володимиром – вирушив на Володимир на Волині⁶⁹. В. Пашуто писав про якийсь договір 1121 р., що мав регулювати “дунайське питання”⁷⁰, проте згадок про домовленості між Руссю та Візантією у цей час немає ні в літописі, ні у В. Татищева.

Поряд із тезою про перейняття Галичем від Києва домінуючої ролі в торгівлі після занепаду старих торговельних шляхів в історіографії існує думка про спадкоємність влади у Нижньому Подунав’ї від Києва до Галича. Зокрема М. Дашкевич писав, що “із виділенням і посиленням Галицького князівства наприкінці XI ст. руська колонізація могла знову займати ці землі... Малий Галич (сьогоднішній Галац) міг бути як колонія столяного міста Галича. Руські володіння (при Володимирі Мономаху – київські, а потім галицькі) знову могли сягати Дунаю і по Дунаю від устя – до Дрістри (Доростола), так що Ярослав Осмомисл міг «затворити Дунаю ворота» і «судити рядити до Дунаю», причому руські зіштовхувалася з греками”⁷¹. Молдавський історик Микола Мохов вважав, що з початком періоду роздробленості під вплив Галицького князівства потрапила територія у Прутсько-Дністровському межиріччі⁷². На думку Г. Літаврїна, після закінчення київсько-візантійської війни вплив Галицького князівства не набув “організованої форми політичного панування” на території Нижнього Подунав’я, проте був визначальним, говорячи про події болгарського повстання кінця XII ст.⁷³. Таку версію відкинув Р. Рабінович, зазначаючи, що реальної влади над цими землями ні київський, ні згодом галицький князь не мав⁷⁴.

У В. Татищева під 1143 р. вміщене повідомлення про війну князя Володимирка з болгарами і греками: “...захопивши всі міста до Дунаю, [він] мир з греками і болгарами вчинив”⁷⁵. Літопис про це мовчить, згадуючи лише під наступним роком про похід проти Володимирка Володаревича київського правителя Всеволода Ольговича, в якому галицький князь зазнав поразки. Л. Войтович припустив, що описані події могли бути правдою⁷⁶. Галицькі князі здійснювали “політику просування на Південь”, здатну вилитися в конфлікт із Візантією, якби не спільне протистояння з Угор-

⁶⁶ Головка О. Давня Русь в системі Byzantine Commonwealth / О. Головка // Східний світ. – Київ, 2003. – Вип. 1. – С. 55; Гордієнко Д. Русько-візантійські відносини в працях академіка Геннадія Літаврїна / Д. Гордієнко // Дриновський збірник. – Харків; Софія, 2012. – Т. 5. – С. 265.

⁶⁷ Ипатьевская летопись. – С. 7.

⁶⁸ Татищев В. История Российская: в 3 т. / В. Татищев. – Москва, 2003. – Т. 2. – С. 150.

⁶⁹ Насонов А. “Русская земля”... – С. 141.

⁷⁰ Пашуто В. Внешняя политика... – С. 194.

⁷¹ Дашкевич Н. Грамота... – С. 372.

⁷² Мохов Н. Молдавия... – С. 79; Его же. Очерки... – С. 12–15.

⁷³ Литаврин Г. Византия... – С. 293.

⁷⁴ Рабинович Р. Проблема присутствия Галицкой Руси в Карпато-Днестровских землях в 1140–1240 гг. / Р. Рабинович // Русин. Международный исторический журнал. – Кишенев, 2005. – Вип. 2(2). – С. 73–74.

⁷⁵ Татищев В. История Российская. – С. 188.

⁷⁶ Войтович Л. Перша галицька династія. – С. 6.

щиною⁷⁷. Прямо візантійсько-галицьку конфронтацію через Нижнє Подунав'я, крім В. Татищева, не згадує жодне джерело, проте дослідники наполягають на такому суперництві, центром якого, на думку О. Головка, був Доростол. Він вважає, що “район періодично належав у XII ст. то Візантії, то руським князям, або частина ареалу знаходилася під впливом Русі, а частина належала візантійцям”⁷⁸.

Ще одне цікаве повідомлення під 1151 р. збереглося у В. Татищева. Крім О. Майорова⁷⁹, на нього, правдоподібно, ніхто не звернув уваги. Згідно з ним, “Володимирко, дізнавшись, що угорський король, увійшовши в згоду з Ізяславом, великим князем, на нього хочуть йти, велів негайно всім своїм військам від Дунаю і цього боку Дністра до Галича збиратися, а також найняв болгар і сербів 30 000 за гроші, які, прийшовши, стали по Дністру поблизу Галича. І було його війська більше 70 000”⁸⁰. Залишається загадкою, що стало джерелом наведених тут відомостей, проте, фактично, лише в них конкретно показано стосунок галицьких князів до території Нижнього Дунаю.

Під 1165 р. у літописі вказано, що Ярослав Володимирович надав Андронікові Комніну, який втік до Галича, “міста на розраду”⁸¹. Про їх розташування “до Дунаю” уточнив В. Татищев⁸². Розширення влади галицького князя на південь засвідчує і вислів “Слова о полку Ігоревім” “суды рядя до Дуная”⁸³, якому надають такі значення: здійснювати судово-адміністративну владу⁸⁴ чи, як подав у коментарі до “Слова” Дмитрій Ліхачов, “управляти землями”⁸⁵.

Посиленню в Карпато-Дунайських землях Ярослава Осмомисла, як припустив Микола Руссев, сприяли домовленості між Візантією, Галичем і половцями⁸⁶. Михайл Юрасов висловив думку про зумовленість утвердження влади галицького князя на Дунаї більше слабкістю сусідів, безперервними візантійсько-угорськими конфліктами, ніж зусиллями його самого⁸⁷.

⁷⁷ Головка О. Давня Русь... – С. 56. Політика “просування на Південь” була “загальноруським” явищем, адже, як відзначив О. Моця, “протягом багатьох десятиліть давньоруської історії князі активно формували свої «плацдарми», в першу чергу в південному напрямі. Це були Тмутаракань на Таманському півострові, літописні Корсунь (Херсонес), Сурож (Судак) і Корчів (Керч) в Криму, анекси Святослава Ігоревича на Балканах майже до округи Константинополя. В цьому контексті слід розглядати і ситуацію в трьох вищезгаданих мікрорегіонах – Дунай, Дніпро, Донець”: Моця О. Південні межі... – С. 141. Однак ці “проекти” залишилися не до кінця реалізованими.

⁷⁸ Моця О. Південні межі... – С. 141.

⁷⁹ Майоров А. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / [под ред. И. Фроянова]. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 231.

⁸⁰ Татищев В. История Российская. – С. 274.

⁸¹ Ипатьевская летопись. – С. 93.

⁸² Татищев В. История Российская. – С. 331.

⁸³ Слово о полку Игореве. – С. 22.

⁸⁴ Моця О. Південні межі... – С. 133.

⁸⁵ Слово о полку Игореве. – С. 443.

⁸⁶ Руссев Н. Вблизи “Рутенских гор”... – С. 63.

⁸⁷ Юрасов М. Поэтический и реальный образ Ярослава Осмомысла [Электронный ресурс] / М. Юрасов // Мир истории. – 2000. – № 5. – Режим доступа: <http://www.tellur.ru/~historia/archive/05-00/jurasov.htm>

Одним із напрямів політики галицьких князів щодо Нижнього Подунав'я був розвиток торгівлі. Це засвідчує “Грамота Івана Ростиславовича Берладника 1134 р.”⁸⁸, “Історія Російська” В. Татищева⁸⁹. Володимир Александрович вказав (усно) на можливе інше значення вислову “Слова” “суды рядя” як “споряджати судна”, тобто також йшлося про ведення торгівлі. Мережу торговельних маршрутів, що пов'язували Галицьке князівство і Візантію через Нижнє Подунав'я, відобразив арабський географ ал-Ідрізі⁹⁰. Пошук рентабельних ринків та розвиток відносин із Візантією зумовлювали зростання присутності руських купців у Нижньому Подунав'ї, які підтверджують археологічні дані⁹¹. Дослідник галицько-волинського боярства Андрій Петрик писав, що на межі XII–XIII ст. контроль над торговельними шляхами до сусідніх Візантії, Угорщини, Польщі, збір мит й охорону торгових складів перейняло боярство, яке, разом з економічним, почало здійснювати також політичний вплив у регіоні⁹².

Отже, князі Ростиславовичі, правителі Галича, в XII ст. розширювали свої володіння на південь. Натомість Візантія зі свого боку Дунаю формувала буферні зони й у відносинах із кочовиками дотримувалася тактики відкуплення. Попри взаємні політичні та економічні інтереси у джерелах немає жодної згадки про домовленості між двома державами щодо взаємодії на Нижньому Дунаї. Проте, зважаючи на стан міжнародних відносин, зокрема з Угорщиною та Київським князівством, і розвиток торгівлі в регіоні, можна погодитися з тезою Г. Літавіра, яку підтримав Л. Войтович, що Візантія, хоча й не втрачала наміру підпорядкувати Нижнє Подунав'я, все ж була змушена поступитися впливом на цих теренах галицьким князям. Фактично, Галицьке князівство мало виконувати функцію Болгарії, яка до того була бар'єром проти кочовиків.

В українській та російській історіографії спостерігається некритичний підхід до питання про візантійську політику щодо Нижнього Подунав'я. Натомість румунські вчені, які традиційно заперечують будь-який вплив руських князівств у Пониззі Дунаю і ділять цю територію між Візантією та кочовиками, стверджують, що влада Константинополя тут була нестійкою й до кінця XII ст. імперія втрачала свої головні пункти спершу в Нижньому, а потім у Середньому Подунав'ї. Тому ситуація з візантійськими володіннями по інший бік Дунаю певною мірою нагадує ситуацію з владою галицьких князів над землями Подунав'я, яка відзначалася нестабільністю, зумовленою внутріполітичними кризами та зовнішніми небезпеками.

⁸⁸ 1134 г. Грамота Івана Ростиславовича Берладника // Памятники русского права. Памятники права феодально-раздробленной Руси XII–XV вв. / [сост. А. Зимин; под ред. С. Юшкова]. – Москва, 1953. – Вып. 2. – С. 26.

⁸⁹ Татищев В. История Российская. – С. 420.

⁹⁰ Коновалова И. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод и комментарий / И. Коновалова. – Москва, 2006. – С. 112–114, 117.

⁹¹ Ї ж. Древняя Русь... – С. 192.

⁹² Петрик А. Боярські двори та економічне становище бояр Галицько-Волинської держави / А. Петрик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2008. – Вип. 11–12. – С. 72.